
El castell de Montsoriu. Configuració arquitectònica d'un gran palau gòtic, a partir de les tasques arqueològiques desenvolupades entre els anys 2001 i 2004

Gemma Font,¹
Josep M. Llorens,²
Joaquim Mateu,¹
Sandra Pujadas,¹
Josep M. Rueda³
i Jordi Tura¹

1. *Museu Etnològic del Montseny, la Gabella*
2. *Centre d'Investigacions arqueològiques de Girona*
Museu d'Arqueologia de Girona
3. *Museu d'Art de Girona*

Resum

Les tasques arqueològiques portades a terme entre els anys 2001 i 2004, al castell de Montsoriu (Arbúcies-Sant Feliu de Buixalleu, la Selva), estan permetent documentar el procés de construcció de la que per a molts especialistes és una de les millors mostres d'arquitectura militar gòtica del Principat.

La zona on s'han concentrat els treballs arqueològics ha estat el pati d'armes del castell, amb una cronologia que se situa entre el darrer terç del segle XII i el primer quart del segle XV.

Aquest marc cronològic permet documentar dues fases constructives clarament diferenciades. Una fase romànica definida per la construcció d'una gran fortalesa i una fase gòtica en la qual es transformarà en un magnífic palau.

Paraules clau

Arqueologia medieval, història medieval, història moderna, arquitectura romànica, arquitectura gòtica, ceràmica medieval

Resumen

El castillo de Montsoriu. Configuración arquitectónica de un gran palacio gótico, a partir de las intervenciones arqueológicas desarrolladas entre los años 2001 y 2004

Las intervenciones arqueológicas que han tenido lugar entre los años 2001 y 2004, en el castillo de Montsoriu (Arbúcies-Sant Feliu de Buixalleu, la Selva), están permitiendo documentar el proceso de construcción de la que está considerada como una de las mejores muestras de arquitectura militar gótica del Principado.

La zona en la que se han concentrado los trabajos arqueológicos es el patio de armas del castillo, con una cronología que se sitúa entre el último cuarto del siglo XII y el primer cuarto del siglo XV.

Este marco cronológico permite documentar dos fases constructivas claramente diferenciadas. Una fase románica definida por la construcción de una gran fortaleza y una fase gótica en la que se transformará en un magnífico palacio.

Palabras clave

Arqueología medieval, historia medieval, historia moderna, arquitectura románica, arquitectura gótica, cerámica medieval

Abstract

The Castle of Montsoriu: Architectural Configuration of a Great Gothic Palace on the Basis of Archaeological Tasks Carried Out between 2001 and 2004

The archaeological tasks carried out between 2001 and 2004 at the Castle of Montsoriu (Arbúcies-Sant Feliu de Buixalleu, County of La Selva) have allowed documentation of the construction process of what, for many specialists, is one of the best examples of military Gothic architecture in Catalonia.

The area where most of the archaeological work was done was the castle's parade ground, dating back to between the last third of the 12th century and the first quarter of the 15th.

This chronological framework allows two clearly differentiated construction stages to be established: a Romanesque stage defined by the construction of a large fortress and a Gothic stage in which the fortress is transformed into a magnificent palace.

Keywords

Medieval archaeology, medieval history, modern history, Romanesque architecture, Gothic architecture, medieval pottery

Presentació

El castell de Montsoriu (Arbúcies-Sant Feliu de Buixalleu) es troba situat al damunt d'un turó de 632 m, en el sector de llevant del massís del Montseny.

Actualment Montsoriu és propietat del Consell Comarcal de la Selva, i està gestionat per un patronat, que és el responsable dels treballs de consolidació i restauració que des de mitjan anys noranta s'hi estan portant a terme. Pel que fa a les tasques arqueològiques estan dirigides pel Museu Etnològic del Montseny, la Gabella.

Antecedents

Les primeres ocupacions humanes documentades arqueològicament al turó de Montsoriu corresponen a època ibèrica. No serà, però, fins a època altmedieval que Montsoriu tornarà a tenir ocupacions estables.

La primera cita documental de Montsoriu apareix l'any 1002: «locum que dicunt Monte Suriz, uel in eius apendicio siva infra eius terminis», en una donació de terres que féu Giscafred al monestir de Sant Cugat, situades en el terme o apèndix de Montsoriu, fet que pressuposa l'existència d'un castell termenat.

Entre els segles XI i XII, des d'un punt de vista arquitectònic, Montsoriu estava format per un petit clos emmurallat de 30 m de llargada per 19 m d'amplada màxima, seguint la tipologia dels primitius castells roquers, que es caracteritzaven per la seva adaptació a la topografia dels turons en els quals se situaven. Aquests castells sovint es desenvolupaven a partir d'una torre mestra, que constituïa al mateix temps el punt més fort, militarment i visualment, de la construcció; juntament amb la presència en molts casos d'una petita capella castral, inclosa dins dels petits recintes murats o situada en indrets molt propers.

A partir de la segona meitat del segle XII i al llarg de la primera meitat del segle XIII, Montsoriu es veurà sotmès a un ampli conjunt de reformes que convertiran el petit castell roquer, d'origen preromànic, en una gran fortalesa de més de mig quilòmetre de perímetre.

No coneixem amb exactitud la causa que portarà als Cabrera-Girona a transformar el petit castell dels segles X-XII en una gran fortalesa. Tot i que segurament no són alienes a aquest fet les tenses relacions existents entre Ponç III i la pròpia monarquia, en el marc cronològic de la segona meitat del segle XII.

La construcció d'una gran fortalesa situada entre Girona i Barcelona devia constituir una manifestació de força per part dels vescomtes davant del rei, estenent al mateix temps un conflicte que tenia una part important de les seves arrels en la lluita pel domini del comtat d'Urgell, on els Cabrera tenien serioses opcions i que de fet obtindrien en la persona de Guerau IV.

Un altre factor important en el procés de transformació de Montsoriu serà el de la separació dels vescomtats d'Àger i Cabrera. El 18 de setembre de 1223 Guerau IV Ponç de Cabrera i primer comte d'Urgell, en retirar-se al castell templer de Gardeny, reparteix els seus estats i títols entre els seus diferents fills. Donà al seu fill primogènit, Ponç I d'Urgell, el comtat d'Urgell i deixà al seu segon fill, Guerau V de Cabrera, el castell de Montsoriu i les terres del vescomtat de Cabrera. En aquest punt, dues branques de la

família se separen, la de Cabrera-Girona resta amb les terres de l'antic vescomtat de Girona i la de Cabrera-Urgell se situa en les terres lleidatanes.

Al llarg del segle XIII, des d'una perspectiva històrica, Montsoriu es convertirà en un dels centres físics del poder vescomtal. Aquest fet queda perfectament reflectit en el capítol CLIII de la *Crònica* de Bernat Desclot: «[...] E en Vallès se tenia lo castell de Montsoriu, qui és un dels bells e dels nobles del món e és del comte d'Empúries.»

Durant bona part del segle XIV, Montsoriu es convertirà en la residència habitual de la família Cabrera-Girona. En aquesta fase i des d'una perspectiva arquitectònica i històrica, Montsoriu arribarà al seu màxim esplendor. Al llarg d'aquest segle la gran fortalesa del segle XIII donarà pas a un magnífic castell-palau on la concepció estrictament militar del castell romànic es veurà incrementada amb un conjunt d'espais residencials, que simbolitzaran a la perfecció el poder dels seus propietaris.

Arquitectònicament, l'espai del castell en el qual s'observa d'una manera més clara el procés de transformació d'un castell romànic a un gran palau gòtic és el pati d'armes. Aquest recinte és on per altra part han tingut lloc la major part de les intervencions arqueològiques portades a terme en aquests darrers anys.

Foto 1. Vista aèria del castell de Montsoriu.

El pati d'armes del castell de Montsoriu. Tipificació d'un palau gòtic dins d'una gran fortalesa medieval

Entre els anys 1999 i 2004, la major part de les campanyes d'excavacions programades i els camps de treball d'arqueologia desenvolupats al castell s'han centrat en el segon recinte de Montsoriu, conegut com a pati d'armes.

Entre d'altres, els resultats d'aquestes intervencions han servit per posar al descobert i interpretar l'evolució arquitectònica d'aquesta zona del castell, així com la funcionalitat dels diferents espais que conformaven el recinte.

La fase constructiva més antiga del pati d'armes localitzada fins ara correspon al perímetre de muralles que l'en-

cerclaven, amb un conjunt de quatre torres i bestorres, situades en els diferents angles del recinte i que constituïen al mateix temps l'eix principal de la seva defensa. D'aquesta fase és també la porta principal d'accés al pati d'armes i la torre quadrangular situada al seu costat, que hauria funcionat com a cos de guàrdia.

Aquestes muralles es caracteritzen per haver-se construït amb pedra del lloc, gairebé sense escairar, unida amb morter de calç i d'una amplada de 60-70 cm, i amb espitlleres cada metre aproximadament.

Coetània a aquesta fase tenim la construcció de la capella romànica de Sant Pere de Montsoriu. Arquitectònicament correspon a models que cronològicament se situen entre les darreries del segle XII i principi del segle XIII, dintre el que s'anomena segon romànic.

Documentalment existeixen referències d'aquest edifici, dedicat a Sant Pere, des de les darreries del segle XII. La primera en un codicil de Ponç III de l'any 1198, i successivament en testaments de Guerau IV del 2 de febrer de 1205 i del 18 de setembre de 1223 (COLL, 1994).

D'una cronologia immediatament posterior a la capella, en les excavacions de l'any 2004, han aparegut les restes d'un altre edifici de planta irregular, amb clares similituds arquitectòniques amb la capella i que apareix adossat al seu mur de ponent. Tot i que l'estudi i l'excavació d'aquest àmbit continuaran en anys propers, en una de les seves rases de fonamentació aparegueren dos diners de doblenc de Jaume I datats a partir de l'any 1222.

Pel que fa a les construccions de l'interior del clos, en les excavacions dels anys 1999 i 2000, es van localitzar les restes dels nivells d'ocupació de dos àmbits, un dels quals emprat possiblement com a taller de forja.

Pel material recuperat en aquests nivells, la ceràmica és de difícil adscripció, pel fet que són bàsicament ceràmiques grises i per tant amb cronologies no massa precises. De totes maneres i pel que fa a les monedes, és interessant la troballa d'una moneda de Pere I, concretament un òbol de billó encunyat l'any de la seva mort a Muret, l'any 1213, que va aparèixer en contacte amb un dels nivells inferiors de circulació.

La transformació del pati d'armes en palau

El procés de transformació que tindrà lloc al pati d'armes del castell des del final del segle XIII fins al primer quart del segle XV serà extraordinàriament important i afectarà la major part de les estructures constructives de la fase precedent.

En línies generals aquesta transformació suposarà el replantejament de les línies de defensa i el disseny d'una nova xarxa de recollida d'aigua.

El replantejament dels sistemes de defensa

A través de la disposició concèntrica dels diferents anells de muralles. Això permetia que la defensa del castell es pogués solucionar amb un nombre inferior de defensors, ja que amb el sistema de tres anells concèntrics i amb tres plans constructius amb un desnivell total de 22 metres, cada recinte podia ser defensat des de l'immediatament superior.

Al mateix temps les muralles aixecades dintre del darrer terç del segle XII són sobreaixecades i doblades. Passant

d'una gruixària de 60-70 cm a gruixos que varien entre els 120 i 150 cm. Paral·lelament, en aquesta mateixa fase, aquests murs, ja de per si molt més potents que els que corresponien a la fase romànica, són reforçats al llarg de la major part del seu perímetre amb un poderós talús de pedra.

Finalment, aquesta nova configuració de la muralla permet construir passos de ronda al llarg de tot el perímetre emmurallat.

Disseny d'una nova i complexa xarxa de recollida d'aigua pluvial

Un dels problemes principals del castell de Montsoriu és el de l'abastament d'aigua. Per solucionar aquest fet, en el segle XIV es dissenya un complex sistema de recollida a partir d'una gran cisterna, amb una capacitat de més de 300.000 litres. Aquest sistema comprèn canals de recollida d'aigua dels teulats, canals soterranis per portar l'aigua a la cisterna, sobreixidors i pous de decantació (FONT *et al.*, 1998, 177-191).

Construcció d'un nou nucli residencial (palau) al pati d'armes

Aquesta important remodelació consistirà en la construcció d'un conjunt d'àmbits i habitacions, al voltant d'un gran pati central, pavimentat amb lloses de marbre de Gualba. Al seu voltant es disposava una galeria coberta a manera de porxo, que esdevenia al mateix temps espai de circulació i accés cobert a les diferents habitacions del palau.

Configuració dels diferents àmbits del palau

Amb un espai central, definit pel pati, i emmarcat pel perímetre de muralles per un costat i per l'altre per la galeria coberta, Montsoriu presenta un important conjunt d'àmbits (no excavats encara en la seva totalitat), amb funcions perfectament delimitades i que ens il·lustren el funcionament d'aquest recinte del castell i exemplifiquen a la perfecció la configuració d'un palau gòtic dins d'un gran castell medieval.

Des d'un punt de vista funcional, el palau gòtic del pati d'armes del castell de Montsoriu el podríem dividir en quatre grans blocs que agrupen al seu temps diferents àmbits.

Espais destinats a la guàrdia del castell

Estan situats a l'entrada del recinte, just al costat de la porta principal d'accés. Formen aquest conjunt la torre del cos de guàrdia, la sala del cos de guàrdia i una cuina.

La torre del cos de guàrdia

Es tracta d'una torre de planta quadrangular, amb dos nivells i terrat o adarb, que per la part exterior presenta una morfologia de torre semicircular, a causa del doblament de murs efectuat en la fase de reformes constructives del segle XIV. Des d'aquesta torre s'accionava la biga de tancament de la porta del castell.

La sala del cos de guàrdia

És una construcció de forma lleugerament irregular i amb unes dimensions màximes d'11,90 × 4,80 m, amb restes visibles de parament treballat en granit.

Es tracta d'una construcció de planta rectangular amb doble tram de volta sostinguda per arcs de creueria, que suportava un terrat o adarb impermeable, fet d'*opus signinum*. L'estança encara presenta de forma visible elements de maçoneria en granit destacables, a més dels arcs i les peces de la volta, com una gran finestra de festejador i dues portes d'accés.

La cuina

Se situa a continuació de la sala gòtica del cos de guàrdia, en direcció S. Es tracta d'una estança de dimensions més reduïdes (6,45 × 4,25 m) que presenta el seu accés originari en el passadís porticat del pati d'armes. Pel que fa als elements apareguts en aquest àmbit cal destacar una llar de foc, així com un petit conjunt ceràmic amb restes de diversos gibrells i olles de cuina. Aquesta habitació sembla haver estat emprada com a cuina vinculada al cos de guàrdia.

Espais destinats al culte

Situats entre l'espai destinat a la guàrdia del castell i el palau pròpiament dit, trobem la capella gòtica i la sagristia.

La capella gòtica

Amb la reforma arquitectònica del segle XIV, la capella romànica deixà de funcionar com a tal i el culte es traslladà a l'estança contigua, sala que avui encara conserva l'ull de bou, un finestral ogival i el campanar d'espadanya característic. La nova capella s'adapta millor a la nova distribució de l'espai que la reforma arquitectònica gòtica suposà, permetent l'accés directe des del pati central del castell-palau gòtic. La documentació no ens informa d'aquest canvi d'ubicació que coneixem gràcies a l'arqueologia.

En el segle XIV la capella de Sant Pere estava instituïda en benefici d'un prevere que residia habitualment al monestir de Breda. També al llarg dels segles XV i XVI els capellans ja no resideixen al castell però continuen mantenint el beneficiat de Sant Pere.

Aquest edifici, de forma lleugerament irregular, té unes dimensions de 9,6 metres de longitud per 7,4 metres d'amplada. La coberta de la capella era d'encavallada de fusta a dos vessants. El presbiteri ocupa la meitat llevantina de l'edifici, mentre que l'altar se situa adossat al mur oriental.

La sagristia

Tot i que es tracta d'un edifici no excavat, no és gratuït pensar que l'àmbit situat a llevant de la capella gòtica, hagués estat emprat com a sagristia. Encara més tenint en compte que disposava de comunicació amb el presbiteri de la capella a través d'una porta.

El palau

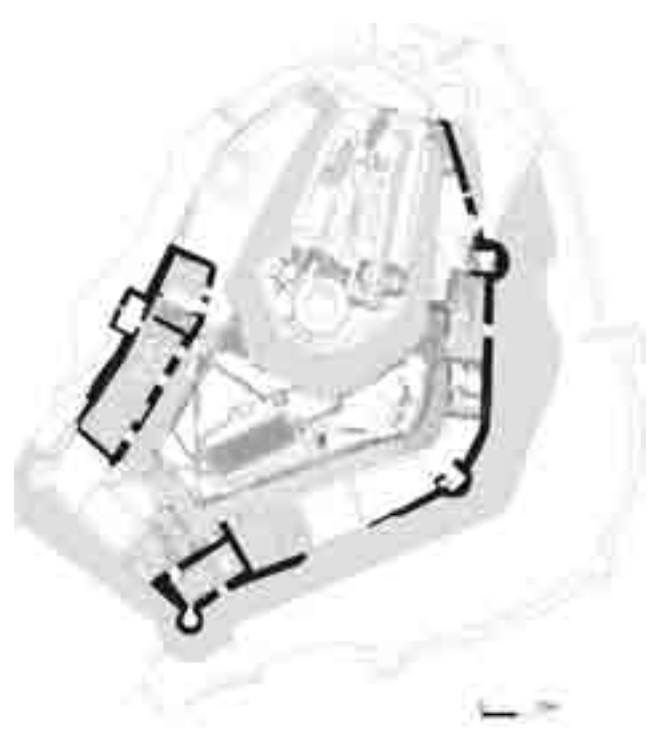
Configuraven el palau pròpiament dit un notable conjunt d'edificis, públics i privats, així com diversos magatzems i una cuina.

Estances privades

a) Sala. Aquest àmbit de forma quadrangular, pavimentat amb rajoles disposades en escaleta, té unes dimensions màximes de 7,60 m × 8,50 m, i actua com a espai de distribució de la circulació en el conjunt d'àmbits del sector sud del pati d'armes.

La sala tenia un únic accés i des d'aquí s'obrien quatre

Figura 1. Planta general del castell de Montsoriu, 2004

portes: a una escala interior que porta a la capella gòtica, a una habitació contigua i a dos magatzems.

Arquitectònicament, destaquen en aquest àmbit: un finestral de festejadors, una banquetta en el sector sud de l'habitació i les restes (bastant ben conservades) d'una escala amb onze graons de granit.

b) Habitació. Aquest àmbit ocupa l'espai de l'antiga capella romànica. Es tracta d'una habitació de 9,70 × 4,50 metres, amb coberta d'encavallada de fusta a dos vessants.

Arquitectònicament, en destaca un gran finestral de festejadors, obert en el segle XIV en el mur sud-est d'aquest àmbit.

c) Magatzems. En aquest cas es tracta de dos àmbits situats a ponent de la sala, als quals s'accedeix des d'aquesta a través de dues portes.

El primer d'aquests magatzems, de planta rectangular, té poc més de 8 metres de llargada i una amplada que varia entre els 2,96 m i els 3,60 m. Està ubicat paral·lelament al passadís porticat en el seu sector sud-oest. En el transcurs de la seva excavació l'any 2004, va aparèixer una canalització de recollida d'aigües procedents del teulat adossada a una de les seves parets.

L'altre magatzem (encara no excavat en la seva totalitat) es troba situat contiguament i de manera paral·lela a l'anterior. Aquest àmbit té una forma rectangular, amb unes dimensions de 7,90 m × 4,40 m en el seu interior. Els seus murs perimetrals presenten una amplada de 60-70 cm, excepte el mur sud-oest, que té una amplada de 140 cm i que correspon a la muralla sud-oest del pati d'armes del castell.

Altres àmbits: la gran sala gòtica i la cuina del palau

Situats al sector de ponent del pati d'armes, aquests dos àmbits, i d'una manera molt especial la gran sala gòtica, amb una superfície que supera els 100 metres quadrats, representen l'espai central de representació i vida pública del palau. És evident que, per les seves dimensions i configuració, constituïa en si mateix un exemple del poder de la

família vescomtal, tot permetent desenvolupar-hi qualsevol tipus d'activitat adreçada a un grup nombrós de participants: festes, recepcions, àpats...

D'aquesta sala, que delimita un espai de $18,50 \times 5,80$ metres, en destaquen les restes d'una gran llar de foc i dos grans finestrals gòtics.

Al costat de la sala trobem la cuina del palau. Aquest edifici gòtic, coetani a l'anterior, presenta una superfície de 9×6 m i en destaca una gran llar de foc de $3 \times 6,50$ m.

Conclusions

En el transcurs dels darrers dotze anys el conjunt d'intervencions arqueològiques portades a terme a Montsoriu han permès posar al descobert un dels conjunts patrimonials d'època medieval més notables del Principat.

La seva dimensió monumental, així com la continuïtat en les tasques arqueològiques desenvolupades, estan permetent no tan sols conèixer el castell mateix sinó contribuir al coneixement de les formes de vida en època medieval, mercès als estudis paleoclimàtics, antracològics, faunístics, etc., que paral·lelament es porten a terme.

Bibliografia

COLL, Jaume (1994). *El castell de Montsoriu*. Breda: Parròquia de Santa Maria de Breda. 116 pàgines.

FONT, Gemma; MATEU, Joaquim; PUJADAS, Sandra; RUEDA, Josep M.; TURA, Jordi (1998). «Els sistemes d'aprofitament dels recursos hidràulics al castell de Montsoriu». *Monografies del Montseny*, núm. 13. Viladrau: Ed. Amics del Montseny. Pàg. 178-191.